

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1999

11

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 2000, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: Palsacomplex in het uiterste noordoosten van het Usa-bassin (Europees Rusland)
(foto: N. Karstkarel).

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-1298-X

PALEO-AKTUEEL

11

redactie
Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

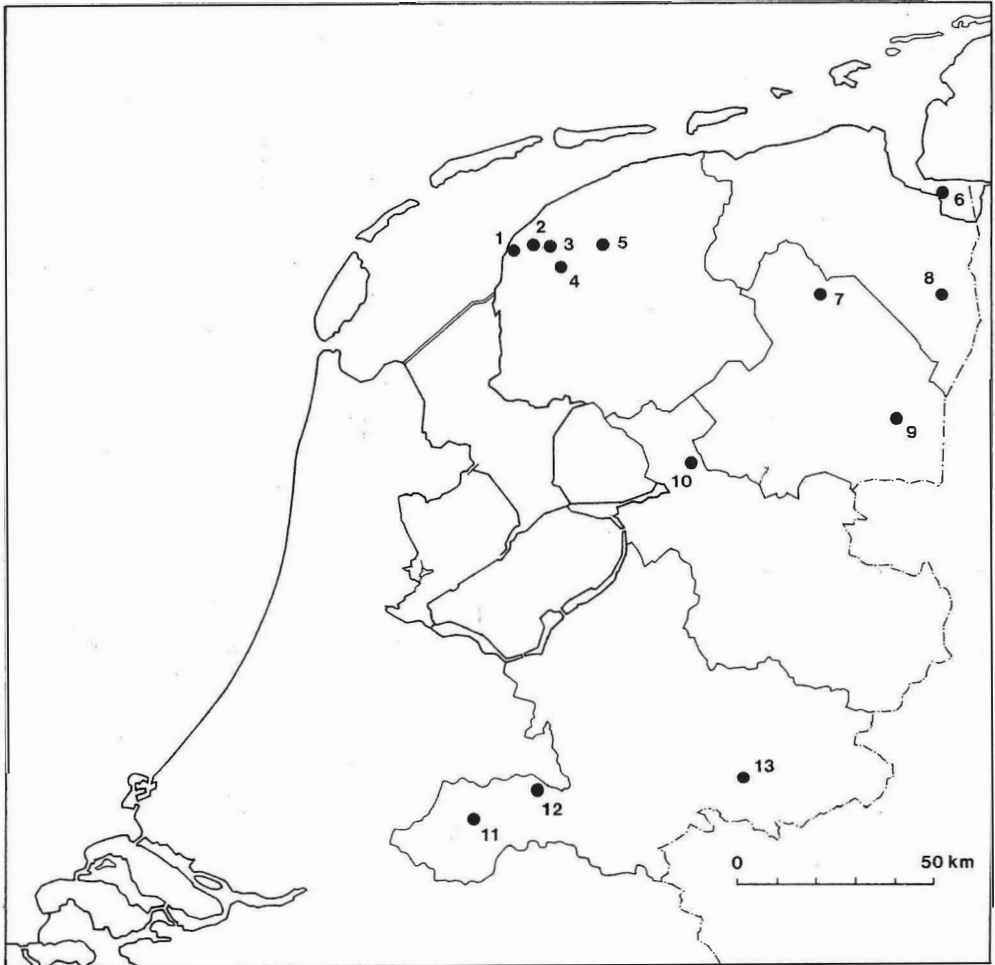
Groninger Instituut voor Archeologie

Groningen, 2000

In deze aflevering: Griekenland, Groenland, Italië, Nederland, Noorwegen + Spitsbergen, en Rusland.

In deze aflevering uit Nederland: 1. Wijnaldum; 2. Dongjum; 3. Peins; 4. Winsum; 5. Leeuwarden;
6. Punt van Reide; 7. Tynaarlo; 8. Wedde; 9. Emmen; 10. Wanneperveen; 11. Geldermalsen;
12. Lienden; 13. Doetinchem.

INHOUD

VOORWOORD	8
L. JOHANSEN, J.N. LANTING, R.C.G.M. LAUWERIER, M.J.L.Th. NIEKUS, D. STAPERT & I.-L.M. STUIJTS Een <i>Federmesser</i> -vindplaats bij Doetinchem (Gld.): natuurwetenschappelijk onderzoek	9
M.J.L.Th. NIEKUS, Y. LOFF & D. STAPERT Klingen van Rijckholt- vuursteen uit Overijssel en Gelderland	15
A.L. BRINDLEY Meer aardewerk uit D6A/Tinaarlo (Dr.)	19
M.J.M. DE WIT Graven op de Noordbargeres te Emmen (Dr.)	23
L. HACQUEBORD & J. DE KORTE Een biologisch-archeologische verkenning van de noordkust van Peary Land, Groenland	26
P.A.J. ATTEMA & J. WETERINGS Francavilla Marittima, het nederzettingsonderzoek in 1999	32
L. SIKKING Bewoning op en rond de Zuidoostpoort van Nieuw Halos (260-240 v.Chr.)	37
W. PRUMMEL Kokkels uit de baai van Sóurpi (Griekenland); indicatoren voor zeemilieu en bevolkingsdruk	43
O.H. HARSEMA Het gelijk van Picardt: ontwikkelingen in de gedachtenvorming over Celtic fields in Nederland, in het bijzonder bij Van Giffen	47
E. VAN JOOLEN & H. WOLDRING Emmertarwe (<i>farro</i>), tamme kastanje en de 'marcite' van Norcia in Italië	53
F. VEENMAN & H. WOLDRING Maquis in de Murge	59
G.J. DE ROLLER & W.J. KUIJPER Van zaad naar cocon	64
J.J. DE JONG De ROB verandert en verandert	66

M.C. GALESTIN	
Augusteïsche munten uit een Friese terp: vroeg-Romeinse munten uit de opgraving Winsum-Bruggeburen (Fr.)	69
H.A. GROENENDIJK	
Een bronsdepot uit de eerste eeuw te Wedde (Gr.)	74
I.-L.M. STUIJTS & J.B. DE VOOGD	
Romeinen te Lienden (Gld.)	79
J. BAZELMANS & D.A. GERRETS	
Project Noordelijk Westergo (Fr.). De opgravingen van de terprestanten van Dongjum-Heringa (1998) en Peins-Oost (1999)	83
E. TAAYKE	
Had koning Clovis klei aan de voeten?	89
M.J.M. DE WIT	
Een nederzetting uit de 2e/3e eeuw langs de Frieslandweg te Emmen (Dr.)	94
H.A. GROENENDIJK, J. MOLEMA & C. TULP	
Middeleeuwse metaalvondsten uit Groningse wierden: een eerste aanzet	96
C. TULP & N. MEEKS	
Onderzoek naar de Wijnaldum-matrijs (Fr.)	99
A. UFKES	
Stadskernonderzoek aan de Eewal, Leeuwarden (Fr.)	103
H.J. MOLTMAKER	
Friese muntslag in het Groningse: de Reiderschans aan het einde van de 16e eeuw	107
L. HACQUEBORD, F. STEENHUISEN, H.J. WATERBOLK & W. PRUMMEL	
Archeologisch onderzoek rond de Bellsund, Spitsbergen	110
N. KARSTKAREL	
De invloed van permafrostdegradatie op infrastructuur in het Usa-bassin	116

VOORWOORD

Tien nummers van *Paleo-aktueel* zijn verschenen. Het elfde ligt voor u. De presentatie van het archeologisch onderzoek vanuit Groningen slaat aan: in korte artikelen wordt het lopende onderzoek verwoord en verbeeld. Uit de enthousiaste reacties blijkt dat de lezers de uitgave waarderen.

De afgelopen tien jaren is het archeologisch bestel sterk veranderd. De Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek behield weliswaar zijn naam, maar de opzet van de dienst en het takenpakket zijn niet meer dezelfde. Jan de Jong geeft in dit nummer een schets van de ROB-nieuwe stijl.

De drie noordelijke provincies hebben nu een archeoloog in dienst die de spil vormt van de archeologische activiteiten. Vroeger bestond een archeologische band tussen de provincies en de Rijksuniversiteit Groningen. De provinciaal archeoloog was voor de helft in dienst bij de provincie en voor de andere helft bij de RuG. Dat is nu definitief verleden tijd. Wel hebben de provincies met de RuG een gezamenlijk archeologisch depot ingericht in Nuis. In de komende jaren zal dit depot zich hopelijk een duidelijke plaats in het Noorden verwerven. De plannen liggen klaar. Wie neemt het initiatief tot uitwerking?

De provinciale musea in Noord-Nederland hebben vanouds een belangrijke taak in de presentatie van de archeologie. In de nieuwe opstelling van het Drents Museum is de archeologie nog duidelijk aanwezig, maar de plaats van de archeologie in de musea te Leeuwarden en Groningen is, in ieder geval voor een buitenstaander, volstrekt onduidelijk. Alom bestaat waardering voor de spraakmakende exposities van hedendaagse kunstuitingen, maar het is kennelijk de vraag of de archeologie daarmee in de toekomst nog wel door één deur kan. We hadden graag een visie vanuit de musea in dit nummer opgenomen, maar de tijd bleek nog niet rijp.

In *Paleo-aktueel* zijn ook artikelen opgenomen van medewerkers van Archaeological Research and Consultancy. Hoe zullen universitair onderzoek en commerciële archeologische activiteiten in een nieuw archeologisch bestel gestalte krijgen? De plannen die staatssecretaris Van der Ploeg heeft ingediend hebben in ieder geval voor de nodige opschudding gezorgd. Van Herwaarden – destijds ambtenaar bij CRM en WVC – formuleerde het altijd zo: Monumentenzorg en wetenschap binnen één Ministerie? Dat is slecht voor de archeologie.

In de oorspronkelijke opzet van *Paleo-aktueel* was het de bedoeling dat met name studenten en pas-afgestudeerden een bijdrage zouden publiceren. Enkelen komen in deze uitgave aan het woord. Studenten worden nadrukkelijk uitgenodigd om in de komende nummers van *Paleo-aktueel* een artikel te schrijven over hun afstudeeronderzoek.

Reinder Reinders

AUGUSTEÏSCHE MUNTEN UIT EEN FRIESE TERP: VROEG-ROMEINSE MUNTEN UIT DE OPGRAVING WINSUM-BRUGGEBUREN (FR.)

M.C. Galestin

Het dorp Winsum onderscheidt zich op het eerste gezicht niet van de vele kleine terpdorpen in de provincie Friesland. Toch is Winsum voor archeologen een belangrijke plaats omdat daar Romeinse voorwerpen uit de vroege keizertijd zijn teruggevonden. We spreken dan van de periode vlak na het begin van de jaartelling toen keizer Augustus en zijn opvolger Tiberius in Rome aan de macht waren. Deze voorwerpen werden gevonden tijdens commerciële terpaufgravingen tegen het eind van de negentiende eeuw in Winsum dat toen een van de hoogste terpen van Friesland bezat, de terp Winsum-Bruggeburen. Gelukkig was er in 1997 de mogelijkheid om een echte opgraving te doen en door het Groninger Instituut voor Archeologie is in de zomermaanden een deel van de terpzool blootgelegd. Hierover werd reeds in *Paleo-aktueel* 9 bericht.

In deze bijdrage zal een keuze uit de Romeinse voorwerpen die bij deze opgraving aan het licht kwamen besproken worden. Het betreft een deel van de Romeinse munten. Tijdens de opgraving werden in totaal vijftien Romeinse munten ontdekt. De munten dateren uit verschillende perioden en werden verspreid over een groot deel van de opgraving gevonden. Bij de uitwerking van de grondsporen waarin de munten waren teruggevonden, bleek helaas dat er weinig relatie was tussen de munten en goed dateerbare grondsporen. Sommige munten waren afkomstig uit de bovengrond terwijl andere uit het oppervlak van de kwelder tevoorschijn waren gekomen. Slechts een klein aantal was afkomstig uit dateerbare grondsporen maar helaas bevatten die materiaal uit zeer uiteenlopende perioden waardoor die grondsporen, meestal sloten, niet erg goed dateerbaar bleken.

Romeinse munten zijn meestal goed dateerbaar en de munten uit Winsum vormen daarop

geen uitzondering. Er werden acht munten gevonden uit de late Republiek en vroege keizertijd, vijf munten die dateren uit de tweede helft 1e eeuw en uit de 2e eeuw en ten slotte twee munten uit de tweede helft van de 3e eeuw.

In dit verhaal gaat het over de munten uit de eerste periode. Deze munten zijn van groot belang omdat er over deze tijd veel bekend is uit de historische bronnen (de Romeinse geschiedschrijvers zoals Tacitus en Plinius). Helaas is er uit archeologisch onderzoek weinig bekend over deze periode in Friesland. Er zijn weinig voorwerpen uit deze periode teruggevonden en al helemaal geen grondsporen. De acht Romeinse munten uit Winsum zijn daarom van groot belang voor het archeologisch onderzoek. Deze vroege munten zijn van verschillende denominaties. Het zijn twee denarii (zilveren munten) en zes asses (koperen munten). Beide typen munten zijn niet erg groot, een denarius heeft het formaat van een kwartje en een as is iets groter dan een stuiver.

De munten zijn goed te dateren, een van de twee denarii is geslagen in Rome in het jaar 46 v.Chr. en de andere in Lyon in het jaar 12 v.Chr. De koperen asses zijn eveneens geslagen in deze twee muntplaatsen. Twee van de asses zijn geslagen in Rome in de jaren 16-6 v.Chr. terwijl de vier asses uit Lyon geslagen zijn in de periode 10 tot 3 v.Chr. Het lijkt dus bij een eerste inspectie eenvoudig om de munten te dateren in de periode 46 tot 3 v.Chr. Er komt echter een probleem om de hoek kijken. Een aantal van de koperen munten uit Winsum is namelijk voorzien van een stempel(klop). Stempels werden vermoedelijk aangebracht in opdracht van de verschillende commandanten van de legioenen die langs de Rijn gelegerd waren. We vinden op de munten verschillend stempels terug: het stempel CAES, het stempel AVG en het stempel TIB. Dit laatste stempel is

Fig. 1. As uit Lyon met stempel VARVS

aangebracht door Tiberius in de periode dat hij legeraanvoerder was in het Germaanse. Deze stempels dateren meestal uit een latere periode dan de munten zelf en in dit geval kunnen ze gedateerd worden in de eerste twintig jaar van onze jaartelling. De stempels werden vaak aangebracht op reeds lang in omloop zijnde munten en zo kan een duidelijk stempel worden aangetroffen op een zeer afgesleten munt. Voor de datering betekent het dat de munten gedateerd worden door het stempel.

De reeks munten uit de vroege periode kan dus gedateerd worden in de periode vanaf 46 v.Chr. tot ongeveer 20 na Chr. Het valt niet uit te maken of de munten in een keer of door een persoon naar Winsum zijn meegenomen. Ook is het moeilijk te bepalen wanneer de munten naar Winsum gekomen zijn. Vaak hebben denarii een lange omlooptijd en kunnen dus ook nog in omloop zijn lang nadat ze geslagen zijn, mogelijk tot in de 2e eeuw. Tegen het eind van de 2e eeuw waren de vroege denarii in ieder geval niet meer in omloop in Noord-Nederland. Ze blijken namelijk niet voor te komen in muntschatten uit het eind van de 2e eeuw. Ook onder de grote aantallen denarii uit de 2e eeuw die in Friesland zijn teruggevonden zijn nauwelijks denarii uit deze vroege periode, het is daarom niet waarschijnlijk dat de vroege denarii nog in omloop waren in de 2e eeuw. Voor het kopergeld kunnen we met nog meer zekerheid zeggen dat het niet lang in omloop was. Ook het ontbreken van munten van keizer Tiberius, de opvolger van keizer Augustus, geeft aan dat de mun-

ten waarschijnlijk niet lang na zijn ambtsaanvaarding, in het jaar 14, in de Friese bodem zijn gekomen.

Waarom zijn deze munten zo belangrijk? Over de periode waarin de munten dateren is bekend dat de Romeinen actief waren in noordwest Europa en het hele gebied wilden annexeren. Ook is bekend dat Romeinse soldaten per schip, te paard en te voet langs of door het gebied van de Friezen en hun buren de Chauken zijn getrokken. Zij bevoeren de Waddenzee en bereikten de Eems en het eiland Borkum. Ook trokken zij te paard door het land der Friezen en werden de opvarenden van Romeinse schepen door de Friezen geholpen toen ze bij eb in de Waddenzee waren vastgelopen. Er is dus van alles gebeurd in het begin van de jaartelling maar daarover is helaas weinig bekend uit archeologische bron. De enige Romeinse voorwerpen uit die tijd die bekend waren uit Friesland, waren de Romeinse scherven die reeds eerder in Winsum tevoorschijn waren gekomen en die toen werden toegeschreven aan een Romeinse wachtpost of aan een Romeins castellum.

In de loop der jaren leek dit idee niet langer houdbaar omdat er geen sporen van een Romeins legerkamp teruggevonden waren en de vraag was of de resultaten uit de recente opgraving dit idee van een Romeinse militaire aanwezigheid kunnen bevestigen. Deze vraag is in het voorgaande al beantwoord. Er zijn geen grondsporen teruggevonden die op een Romeins legerkamp wijzen. Toch zijn de vondsten, het Romeins aardewerk, metaal en munten wel degelijk in verband te brengen met Romeinse militairen. We beperken ons hier tot de munten. Voor de munten geldt dat het kopergeld een duidelijke aanwijzing is voor de aanwezigheid van Romeinse soldaten. Het kopergeld was niet veel waard en werd gebruikt door soldaten in het dagelijks leven. Veel asses werden gehalveerd, in tweeën gehakt, om zo een halve as, een semis, te maken. Men neemt aan dat dit halveren van de munten een reactie was op het gebrek aan kleingeld, de semis en de quadrans. Het kopergeld werd vooral gebruikt om kleine aankopen te doen. Een Romeins soldaat kon in de eerste eeuw voor een as een half pond broodmeel kopen en een liter goedkope wijn. Deze gehalveerde asses worden heel veel bij opgravingen in Romeinse legerkam-

pen teruggevonden, zowel in Duitsland als in Nederland. Bijvoorbeeld in de legerkampen in Nijmegen, Vechten en Velsen die alledrie een rol speelden tijdens deze periode van Romeinse veroveringsdrang.

Wat betekent het nu dat deze vroeg-Romeinse munten in Winsum zijn opgegraven? Sommige archeologen nemen aan dat het ontbreken van vroeg-Romeins kopergeld een aanwijzing is dat er geen Romeinse soldaten geweest zijn. Kan de aanwezigheid van dit geld dan een argument zijn om aan te nemen dat er wel soldaten geweest zijn? Dat is heel goed mogelijk. Een van de grootste problemen is echter dat er in Winsum geen grondsporen zijn teruggevonden die wijzen op een Romeins legerkamp. Dergelijke grondsporen, met name het regelmatig grachtenpatroon dat het kamp omringde, worden teruggevonden in alle Romeinse legerkampen. Ook het ontbreken van resten van de bronzen onderdelen van de Romeinse uitrusting is volgens sommige archeologen een reden om te twijfelen aan de aanwezigheid van Romeinse soldaten. Toch zijn er legerkampen aangetroffen waarin geen enkel bronzen uitrustingsstuk werd teruggevonden, de soldaten waren kennelijk heel zuinig op hun spullen en bij een kort verblijf ging er weinig verloren.

De opgraving in Winsum heeft dus geen sporen opgeleverd van een Romeins legerkamp en wel duidelijke sporen van wat er in zo'n Romeins legerkamp door de soldaten wordt achter gelaten: aardewerkscherven, kleine bronzen voorwerpen en munten. Deze combinatie van Romeinse voorwerpen vinden we niet terug in nederzettingen of

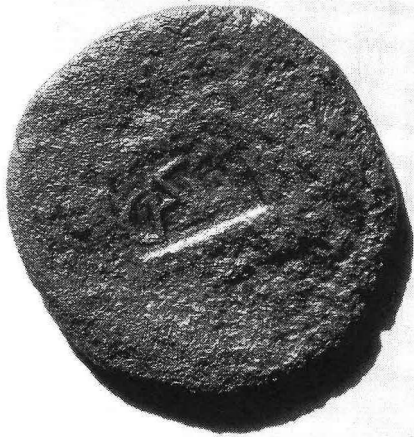
graven van de lokale bevolking en ook is er in deze tijd nog geen sprake van Romeinse nederzettingen die niet militair waren. Zijn er dan helemaal geen plekken waarmee Winsum vergeleken kan worden? Toch wel, in Bentumersiel aan de Eems in Duitsland zijn vergelijkbare Romeinse vondsten gedaan tijdens een opgraving. Er werden Romeinse aardewerkscherven en munten gevonden en ook daar ontbreken duidelijke (grond)sporen van een Romeins legerkamp. Wel zijn er resten van bronzen uitrustingsstukken van militairen. Vanwege het ontbreken van grondsporen wordt ook Bentumersiel door veel archeologen niet als militair kamp van de Romeinen gezien.

Er blijken dus in Noord-Nederland en Noord-Duitsland geen duidelijke grondsporen te zijn teruggevonden van Romeinse legerkampen en toch weten we zeker dat de Romeinen in deze gebieden aanwezig waren omdat er wel andere sporen van hun aanwezigheid zijn teruggevonden zoals Romeinse munten, aardewerk en andere voorwerpen. De kans is klein dat dit aardewerk in zijn geheel of in scherven over grote afstanden is versleept. Dergelijke voorwerpen zijn ook niet op andere plaatsen in het noorden teruggevonden. Zijn Romeinse soldaten in deze gebieden dan misschien op een andere manier te werk gegaan waardoor geen legerkampen op de traditionele manier zijn aangelegd of hebben de archeologen de sporen niet kunnen terugvinden omdat ze weggespoeld zijn in het milieu van eb en vloed of liggen de sporen gewoon nog in de aarde? We weten het niet zeker en het is belangrijk om bij grondwerkzaamheden en archeologische prospecties goed uit te kijken want een op het eerste gezicht onooglijke scherf of stukje metaal kan een vondst zijn die voor het archeologisch onderzoek veel waarde heeft.

Fig. 2. Gehalveerde as uit Lyon met stempel AVG.

Een voorbeeld van een op het eerste gezicht weinig waardevolle vondst is een koperen muntje met een gat erin. Bij nadere bestudering blijkt het een Romeinse munt te zijn, een as die geslagen is in Lyon, een altaarmunt. De munt heeft een klein gaatje en heeft mogelijk reeds in de Romeinse tijd al gediend als ornament, we kennen uit Romeinse context voorbeelden van doorboorde muntjes. De as werd door een amateur-archeoloog gevonden

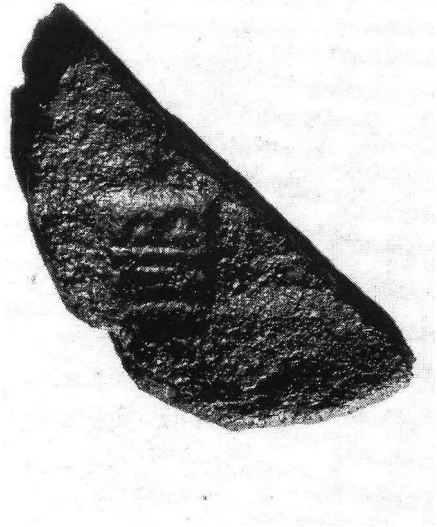

Fig. 3. As uit Lyon met stempel CAES.

ten westen van Franeker, in de omgeving van Herbaijum. Het is een van de weinige Romeinse koperen munten uit het begin van de jaartelling die gevonden zijn in Friesland. Het meest bijzondere aan de munt is dat er een stempel in staat. Dergelijke stempels zien we ook op de munten uit Winsum en werden zoals gezegd aangebracht in opdracht van een commandant. Het stempel op deze munt is van een bijzondere legeraanvoerder. Het stempel heeft de letters VARVS in ligatuur, dat betekent dat de letters in elkaar verweven zijn zoals te zien is op de afbeelding. Deze legeraanvoerder was beroemd en berucht in de Romeinse tijd en tot op heden. Hij leed namelijk een verpletterende nederlaag in het Teutoburgerwoud in het jaar 9 na Chr. Met drie legioenen is hij daar door de Germanen onder leiding van de Germaan Arminius verslagen. Hoe komt zo'n muntje in Friesland terecht? Het kan natuurlijk altijd in een veel latere tijd naar Friesland gekomen zijn maar gezien het geringe aantal Romeinse asses met dit stempel dat in Nederland is teruggevonden lijkt het aannemelijk dat het muntje in de Romeinse tijd is verloren in Friesland. Daarover kunnen we

veel fantaseren. Het is namelijk bekend dat in het jaar 15 onder leiding van Germanicus de Romeinse legioenen de plek gingen opzoeken waar de slag in het Teutoburgerwoud had plaatsgevonden. Men wilde de omgekomen kameraden de laatste eer bewijzen. Op weg naar die plek van het slagveld ging ook een groep ruiters door het land der Friezen en Germanicus zelf ging per schip naar de Eems. Misschien werd bij die tocht door een Romeinse soldaat het muntje verloren op de heen- of de terugreis. We weten het niet en het is puur speculatie om op grond van een muntje een heel verhaal te bedenken. Het is echter wel duidelijk dat ook details en toevallige vondsten een belangrijke rol kunnen spelen in archeologisch onderzoek.

De conclusie van dit verhaal is dat er in Winsum iets aan de hand is geweest waarbij Romeinse militairen betrokken waren. Hun kleingeld, hun aardewerk en daarmee dus de resten van hun voedsel, is teruggevonden en alleen sporen van hun uitrustingsstukken en hun legerkamp ontbreken nog. Wanneer dit alles zich heeft afgespeeld is in grote lijnen duidelijk, de munten dateren in

Fig. 4. Gehalveerde as uit Lyon met stempel TIB.

de periode 46 v.Chr. tot ongeveer het jaar 20 van onze jaartelling. Het is de vraag of Winsum korte tijd met de Romeinse militairen in aanraking is geweest of dat het contact over langere periode heeft plaatsgehad. Op die vraag zal het onderzoek naar de datering van het Romeinse aardewerk misschien antwoord kunnen geven. Het aardewerk en met name het glanzend rode aardewerk, terra sigillata, is goed dateerbaar en het heeft een minder lange levensduur dan de munten. Aardewerk is korter in gebruik geweest en daarom zal bij de datering van een bepaalde plaats altijd gekeken moeten worden naar de munten in combinatie met het aardewerk.

Summary

The small village of Winsum in the Dutch province of Friesland was long known for its pottery fragments dating to the Augustan/Tiberian period. Recently the Groningen Institute of Archaeology carried out an excavation in the remnants of the terp that had been quarried away completely for its fertile soil. The excavation brought to light much more early Roman pottery and Roman silver and copper coins. However, no militaria or traces of a defended Roman camp were discovered. Still the finds do suggest some kind of Roman presence in this area. A similar site is Bentumersiel on the river Ems in Germany. Both sites are situated on the northern shores that were visited by the Roman army, as we know from historical sources. Maybe different tactics were used and smaller units were deployed in this area, where the presence of the Roman fleet also is attested by the historical sources. In future we shall have to look out for small indications pointing to the presence of the Roman army that are easily overlooked, as may be illustrated by a small coin. It appears to be a Roman as with the countermark of Varus, the army commander who lost a battle against the Germans in AD 9. The coin may have been lost by Roman soldiers who were active in the area but whose presence did not leave any clear traces in the salt-marsh landscape.

Noot

1. De munten werden schoongemaakt en geconserveerd door Cuno Koopstra die ook de eerste determinatie van de munten deed. Dr. Jos van der Vin (Koninklijk Penningkabinet te Leiden) was zo vriendelijk om de definitieve determinaties te controleren en waar nodig aan te vullen.

Literatuur

- Galestin, M.C., in voorber. Roman coins from the excavation at Winsum-Bruggeburen. *Palaeohistoria* 41/42.
- Bos, J.M., M.J.L.Th. Niekus, J. Scheffer & T.B. Volkers, 1998. Opgraving Winsum-Bruggeburen: Romeinen in Friesland! *Paleo-aktueel* 9, pp. 65-69.